

Elżbieta Więckowska

SZCZEPIENIA OCHRONNE W ZAPOBIEGANIU
ZACHOROWANIOM NA OSTRE CHOROBY ZAKAŻNE
W POLSCE W LATACH 1918-1923

Zakład Humanistycznych Nauk Lekarskich Akademii Medycznej we Wrocławiu
Kierownik: prof. dr hab. *Edmund Waszyński*

Artykuł ma na celu wykazanie roli szczepień ochronnych, w tym obowiązkowych i tzw. szczepień z konieczności, w walce z ostrymi chorobami zakaźnymi w latach 1918-1923. Przepisy prawne regulujące stosowanie szczepień ochronnych, zaopatrzenie kraju w szczepionki oraz organizacja i wykonawstwo obowiązkowych szczepień przeciw ospie i szczepień przeciw durowi brzuszemu, durom rzekomym A i B i cholercie azjatyckiej pozwoliły, w połączeniu z innymi środkami zapobiegawczymi, na ograniczenie i wygaszanie ognisk zakażeń (10).

Szczepienia ochronne były jednym ze środków zwalczania epidemii ostrych chorób zakaźnych, zagrażających bytowi biologicznemu społeczeństwa polskiego w pierwszym pięcioleciu po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Poniżej omówiono normy prawne dotyczące szczepień ochronnych.

Jednym z pierwszych przepisów prawnych regulujących stosowanie szczepień ochronnych był dekret o przymusowym szczepieniu ochronnym przeciw ospie. Był on również jednym z pierwszych aktów normatywnych wspierających walkę z chorobami zakaźnymi. Następnie, ustawa z 19 lipca 1919 r. o przymusowym szczepieniu ospy (Dziennik Praw Państwa Polskiego 1919, nr 63, poz. 372) w art. 1 postanawiała: „W Państwie Polskim wszystkich mieszkańców obowiązuje przymusowe szczepienie ochronne przeciw ospie”. W myśl ustawy szczepieniu podlegały wszystkie dzieci nowo narodzone, przed upływem pierwszego roku życia, dzieci w 7 roku życia, wszystkie osoby, które nie były szczepione lub nie były zaszczepione powtórnie. Przymusowe szczepienia odbywały się dwa razy w roku według urzędowego kalendarza szczepień. Samo szczepienie i wydawanie świadectwa szczepienia były bezpłatne. Warunkiem przyjęcia dziecka do szkoły lub innego zakładu wychowawczego było aktualne świadectwo szczepienia ospy. Nadzór nad prawidłowym przebiegiem szczepień należał do państwa, szczepienie wykonywał lekarz powiatowy, szczepionki (tzw. krowiankę) dostarczały zakłady państwowe. W razie wybuchu epidemii ospy lekarz powiatowy miał prawo zarządzić tzw. szczepienia z konieczności, obejmujące wszystkich lub część mieszkańców zagrożonej gminy. Okólniki wydane przez Ministerstwo Zdrowia Publicznego (z 24 kwietnia 1919 r.; z 8 marca 1920 r.; z 7 kwietnia 1921 r.; z 24 maja 1921 r.; z 25 sierpnia 1921 r.; z 17 września 1921 r.) regulowały sprawy

dorocznych szczepień przeciwko ospie. Rozporządzenie wykonawcze ministra zdrowia publicznego o przymusowym szczepieniu ochronnym przeciwko ospie z 15 marca 1922 r. nadawało tym zarządzeniom charakter stały (Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1922, nr 32, poz. 261). Rozporządzenie regulowało również wykonawstwo tzw. „szczepień z konieczności”. W paragrafie 14 polecano, aby lekarz powiatowy, w razie stwierdzenia na terenie gminy zachorowań na ospę, izolował chorych i zarządził przymusowe szczepienia wszystkich osób, mających kontakt z chorymi. Masowe szczepienia z konieczności zarządził Naczelny Nadzwyczajny Komisarz (N.N.K.) rozporządzeniem z 29 kwietnia 1922 r. (Dziennik Urzędowy Naczelnego Nadzwyczajnego Komisarzatu do walki z epidemiami 1922, nr 4, poz. 39) w powiatach graniczących z Górnym Śląskiem, z powodu pojawienia się na tych terenach ospy. Natomiast rozporządzeniem N.N.K. z 20 lipca 1922 r. (Dziennik Urzędowy Naczelnego Nadzwyczajnego Komisarzatu do walki z epidemiami 1922, nr 5, poz. 65) zarządzono szczepienia w poszczególnych powiatach województw: stanisławskiego, tarnopolskiego, poleskiego, nowogródzkiego, łódzkiego i kieleckiego, rozporządzeniem z 10 marca 1922 r. (Dziennik Urzędowy Naczelnego Nadzwyczajnego Komisarzatu do walki z epidemiami 1922, nr 2, poz. 18) polecono kierownikom, aby osoby opuszczające państwowe szpitale epidemiczne, w których były leczone, poddawano przymusowemu szczepieniu przeciwko ospie.

Art. 12 ustawy o zwalczaniu chorób zakaźnych (Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1919, nr 67, poz. 402) był podstawą prawną zlecenia przez Ministerstwo Zdrowia Publicznego wykonania przymusowych szczepień ochronnych przeciwko innym chorobom zakaźnym, objętych obowiązkiem zgłaszania (poza ospą), w celu skuteczniejszego ich zwalczania. Ustawa o utworzeniu urzędu Naczelnego Nadzwyczajnego Komisarza z 14 lipca 1920 r. upoważniała go do wydawania powszechnie obowiązujących rozporządzeń, dotyczących zwalczania epidemii (art. 3, p. c). Na jej podstawie 12 stycznia 1921 r. ogłoszono rozporządzenie N.N.K. o przymusowym szczepieniu ochronnym przeciwko cholercie i tyfusowi brzusznemu (Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1921, nr 5, poz. 30). W myśl rozporządzenia obowiązkowi tych szczepień podlegali wszyscy zatrudnieni w zakładach sanitarnych, szpitalach, wodociągach, w żegludze, na kolei, w policji, w więzieniach, sortowniach szmat, zakładach pogrzebowych, na cmentarzach itp. Rozporządzenie N.N.K. o szczepieniu ochronnym „Tetrą” z 22 marca 1922 r. (Dziennik Urzędowy Naczelnego Nadzwyczajnego Komisarzatu do walki z epidemiami 1922, nr 3, poz. 30) zawierało szczegółową instrukcję w sprawie techniki szczepień i organizacji punktów szczepiennych. Szczepionkę „Tetra” – przeciw cholercie, durowi brzusznemu i durom rzekomym A i B, produkowaną przez Państwowy Zakład Epidemiologiczny w Warszawie, należało podawać dwukrotnie, w odstępie 5–10 dni, w pierwszej dawce po 0,5 cm³, a w drugiej – po 1 cm³. Od szczepienia zwolnione były osoby, które przekroczyły 60 rok życia, kobiety w drugiej połowie ciąży, osoby chorujące na choroby układu krążenia, z zaawansowaną gruźlicą, z chorobami nerek i mające objawy zaburzeń układu trawiennego wraz z uporczywą biegunką. Rozporządzenie N.N.K. z 29 kwietnia 1922 r. (Dziennik Urzędowy Naczelnego Nadzwyczajnego Komisarzatu do walki z epidemiami 1922, nr 4, poz. 40) wprowadziło przymus szczepienia przeciwko cholercie w powiatach: Borszczów, Husiatyn, Skalał, Zbaraż, Tarnopol, Czortków – w województwie tarnopolskim; Krzemieniec, Ostróg, Dubno, Równe w województwie

wolyńskim; Sarny, Luniniec, Pińsk, Brześć w województwie poleskim; Nieśwież, Baranowicze, Słonim, Stołpce, Wilejka – w województwie nowogrodzkim oraz Białystok, Wołkowysk, Grodno – w województwie białostockim. Rozporządzenie N.N.K. o zarządzeniach wyjątkowych przeciw zawleczeniu cholery z 24 lipca 1922 r. uregulowało sprawę przymusowych szczepień ochronnych przeciw cholerze w związku z ruchem podróźnych przemieszczających się z województw wschodnich w głąb państwa i z repatriacją z Ukrainy (7, 76).

Omówione powyżej akty prawne, regulujące sprawę stosowania szczepień ochronnych obowiązkowych i tzw. z konieczności, pozwoliły na zastosowanie szczepień jako środka profilaktycznego w zwalczaniu zachorowań na ostre choroby zakaźne.

Skuteczność szczepień ochronnych zależała m.in. od skuteczności szczepionek (6). Produkcją szczepionek od 1919 r. zajmował się Oddział Wyrobu Szczepionek Państwowego Zakładu Epidemiologicznego w Warszawie (od 1923 r. zmienił nazwę na Państwowy Zakład Higieny). Oddział ten zaopatrywał w szczepionki wojsko i ludność cywilną.

Najwięcej szczepionek przeciwko ospie, durowi brzuszemu, durom rzekomym A i B, cholerze i czerwonce, produkowano w okresie wojny polsko-rosyjskiej, kiedy zagrożenie chorobami zakaźnymi było największe. Od 1923 r. zaczęto produkcję szczepionki metodą Beseredki, którą wypróbowano na dużą skalę na ludności Łodzi, podczas epidemii duru brzusznego w 1923 r. Łatwość przeprowadzenia szczepień (szczepionkę podawano doustnie) zmniejszała wydatki na ich przeprowadzenie i ograniczała liczbę personelu specjalnie przeszkolonego do ich prowadzenia. Szczepionki produkowane przez PZH eksportowano również za granicę. Polskimi szczepionkami płynnymi przeciwcholerycznymi, przeciwdurowymi i przeciwczerwonkowymi przeprowadzono, na zlecenie Ligi Narodów, szczepienia ochronne na dużą skalę w Grecji, po zakończeniu wojny grecko-tureckiej. Także do Rosji wysyłano duże ilości tych szczepionek.

W celu wykonania obowiązkowych szczepień ochronnych przeciwko ospie Oddział Wyrobu Krowianki (szczepionki przeciw ospie – E.W.) Państwowego Zakładu Epidemiologicznego w Warszawie dostarczał szczepionki.

W 1919 r.	wyprodukował	2015 082	porcje szczepionki
W 1920 r.		5384 082	
W 1921 r.		4432 538	
W 1922 r.		3983 933	
W 1923 r.		2782 697	(7 : 15)

Szczepionki zużyto do szczepień obowiązkowych, przeprowadzanych według opracowanego kalendarza szczepień i do tzw. szczepień z konieczności.

Szczepienia ochronne były skutecznym środkiem hamującym zachorowania na ospę. Jako tzw. szczepienia z konieczności, wykonywane były przez specjalnie zorganizowane w tym celu ruchome kolumny szczepiące, a obowiązkowych szczepień przeciw ospie dokonywali lekarze powiatowi według rocznego kalendarza szczepień (3).

Skuteczność szczepień przeciwospowych w zapobieganiu zachorowaniu na ospę potwierdziły wyniki masowych szczepień, przeprowadzonych w okresie I wojny światowej. Gwałtowny wzrost zachorowań na ospę odnotowano w 1915 r., zwłaszcza na terenach Galicji i w południowej Kongresówce. Instytucje samopomocy społecznej włączyły się czynnie do zwalczania chorób zakaźnych, organizując swój własny, działający poza strukturami państwowymi aparat sanitarno-medyczny (6, 8, 9). Oddziały

szczepienne sekcji sanitarnej Krakowskiego Biskupiego Komitetu pomocy dla osób dotkniętych klęską wojny, z pomocą studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego i Uniwersytetu Lwowskiego, zdołały zaszczepić ponad dwa miliony dwieście siedemdziesiąt tysięcy osób w Małopolsce i w części byłej Kongresówki, która znalazła się pod okupacją austriacką. Blisko półtora miliona osób zaszczepili pracownicy oddziału Galicyjskiego Austriackiego Czerwonego Krzyża (8, 4: 777-778). Rezultaty tych szczepień zaowocowały w pierwszych dwóch latach po odzyskaniu niepodległości.

Ospa, z którą walczył N.N.K. w latach 1920-1921 szerzyła się głównie na Kresach Wschodnich, w północnej części byłej Kongresówki, gdzie około 30 % ludności nie przeszło szczepień ochronnych oraz na Śląsku Cieszyńskim. W 1920 r. zanotowano 5 996 zachorowań z jej powodu i 1 003 zgony (3, 4: 778).

W celu przeprowadzenia szczepień ochronnych N.N.K. zorganizował lotne oddziały szczepienne, których forma pracy zdała egzamin podczas pracy sekcji sanitarnej Krakowskiego Biskupiego Komitetu. Oddział lotny szczepienny składał się z reguły z dwóch osób, często studentów medycyny, którzy po przeszkoleniu i wyposażeniu w sprzęt do przeprowadzania szczepień i zapasy szczepionki byli wysyłani w teren, na którym panowała ospa. W przypadku, w którym lotne oddziały nie mogły podjąć pracy z powodu zbyt małej obsady, N.N.K. zlecał wykonanie szczepień lekarzowi powiatowemu, przekazując mu odpowiednią ilość krowianki i fundusze na opłacenie wykonania szczepień. Ludzi potrzebnych do ich wykonania lekarz powiatowy był zobowiązany sam zatrudnić.

Terenem najbardziej zagrożonym ospą był Wołyń. Przed wybuchem wojny polsko-bolszewickiej, w maju i czerwcu 1920 r. zaszczepiono ponad 100 000 osób w 7 powiatach dotkniętych epidemią ospy. Szczepienia wykonały lotne 4 osobowe oddziały szczepienne. Następnie, w okresie od sierpnia 1920 r. do czerwca 1921, oddziały lotne zaszczepiły około 18 000 osób. Doraźnie szczepienia przeciwospowe prowadzone były przez lekarzy powiatowych. Oddziały szczepienne N.N.K. szczepiły także ludność Podola, dopóki znajdowało się ono w rękach polskich. Do 1 czerwca 1920 r. pracownicy Komisariatu Podolskiego zaszczepili ponad 75 000 ludzi, przy pomocy 7 lotnych oddziałów szczepiennych i trzech stałych punktów szczepień zorganizowanych w Płoskirowie (4: 778).

Na terenach Litwy i Białorusi nie tworzono lotnych oddziałów szczepiennych, szczepienia w koniecznych przypadkach wykonywano na stacjach etapowych, przy przeprowadzaniu kontroli sanitarno-lekarskiej repatriantów.

W północnych powiatach byłej Kongresówki N.N.K. zorganizował i uruchomił 15 lotnych oddziałów szczepiennych. Z powodu wojny polsko-bolszewickiej, niektóre z oddziałów nie zdążyły podjąć pracy. Najwydajniej pracujący oddział w powiecie łaskim zdołał zaszczepić w ciągu 4 miesięcy tylko 13 479 osób. Na wiosnę 1921 r. utworzono zatem na tych terenach 4 nowe oddziały szczepiające, jeden z nich pracujący w powiecie puławskim zaszczepił ponad 50 000 osób (4: 778).

Jak wyżej zaznaczono, lekarze powiatowi wykonywali szczepienia ospowe na zlecenie N.N.K. i przez niego opłacane. Liczba porcji krowianki przekazanej na ten cel, pozwoliła w przybliżeniu określić liczbę wykonanych szczepień. W 1920 r. zakupiono w Państwowym Zakładzie Wyrobu Krowianki 333 970 dawek, a w 1921 r. 444 810 dawek, co wskazywało by, że w tym okresie wykonano prawdopodobnie 780 000 szczepień. Przykładowo w powiecie nieszawskim wykonano na zlecenie N.N.K. do 15 czerwca 1921 r. 30 818 szczepień (4: 778).

Na wiosnę 1921 r. epidemia ospy została przeniesiona na ziemię poznańską. N.N.K. przekazał Departamentowi Zdrowia Ministerstwa dla b. Dzielnicy Pruskiej wyposażenie dla 10 oddziałów szczepiennych, odpowiednią ilość krowianki i fundusze na opłacenie szczepień, które przeprowadzono przy pomocy personelu miejscowego (4: 778). Prace te skutecznie zahamowały powstawanie nowych ognisk zakażeń ospą.

Epidemia cholery wybuchła w latach 1920-1921 i powstało zagrożenie roznieśnienia choroby po całym terytorium Polski (3). Podjęto zatem środki ją zwalczające, między innymi wprowadzono szczepienia ochronne. Dla przeprowadzenia szczepień szczepionką „Tetra” przeciw cholercze, durowi brzuszemu i durom rzekomym A i B Naczelny Nadzwyczajny Komisariat powołał 75 studentów medycyny, przeszkolił ich, zaopatrzył w potrzebny sprzęt i szczepionkę. Utworzył z nich 10 oddziałów szczepiennych i wysłał je w okolice Grodna, Wołkowyska, Słonimia i Lidy. Sprawozdania z ich pracy zachowały się we fragmentach. Według nich w okresie ostatniego kwartału 1920 r. na ziemi Litewsko-Białoruskiej zaszczepiono 75 000 osób, w pierwszym kwartale 1921 r. przeprowadzono 106 184 szczepień, na terenie Grodna w maju i czerwcu 1921 r. zaszczepiono 6 104 osoby, w Warszawie od 30 września 1920 r. do 21 stycznia 1921 r. poddano szczepieniom 2 600 osób, a na Pelcowiznie od 30 października 1920 r. do 10 stycznia 1921 r. zaszczepiono 8 417 osób (4: 781-782). Szczepienia wykonywano produkowaną przez Państwowy Zakład Epidemiologiczny w Warszawie szczepionką „Tetrą”. Śmiertelność u osób nieszczepionych wynosiła 50%, a u szczepionych 32,2% czyli szczepienia dawały większą szansę na wyleczenie. W 1922 r. w sumie zaszczepiono 1 091 000 osób (7: 76).

W celu stworzenia stałego pogotowia przeciwepidemicznego na terenie całego kraju, Naczelny Nadzwyczajny Komisariat do walki z epidemiami przydzielił wszystkim Urzędom Zdrowia rezerwę szczepionki „Tetra”, po 5 litrów na każdy powiat i zarządził przymusowe szczepienia ochronne personelu lekarskiego, medycznego i pomocniczego, pracowników zakładów dezynfekcyjnych, taborów asenizacyjnych, zakładów kąpielowych, domów noclegowych, służby obsługi żeglugi na drogach wodnych, pracowników portów, przystani, kolei żelaznych, policjantów, pracowników aresztów, więzień i samych więźniów i inne grupy pracowników, narażonych z racji wykonywanej pracy na ryzyko zakażenia (7: 56).

Zahamowanie szerzenia się epidemii duru brzuszego i czerwonki związane były z zapewnieniem ludności dobrej jakości wody pitnej i używanej w gospodarstwie domowym (1, 3). Brak podstawowej infrastruktury sanitarnej – wodociągów i kanalizacji, na ziemiach byłej Kongresówki i w Małopolsce przyczyniał się do rozpowszechniania tych chorób. Dur brzuszny występował na ziemiach polskich endemicznie. Nasilenie epidemii zaobserwowano w latach 1920-1922, w których liczba zachorowań niemal się podwoiła. Nie powiodły się próby wprowadzenia przymusowych szczepień ochronnych. Próby wprowadzenia dwukrotnego szczepienia z powodu oporu ludności nie dawały pożądaných rezultatów, gdyż do drugiego szczepienia, z powodu występujących ostrych odczynów poszczepiennych, nikt się nie zgłaszał. Dopiero wprowadzenie od 1923 r. szczepionki produkowanej metodą Beseredki przyczyniło się do wzrostu skuteczności tej formy zapobiegania zachorowaniom.

Czerwonka była chorobą endemiczną występującą prawie każdego roku w lecie (3,6). Jej epidemia o ciężkim przebiegu wystąpiła w latach 1914-1915 w Galicji i w Kongresówce. Kolejna epidemia wybuchła w 1917 r. Ruch ewakuacyjny i reewakuacyjny ludności

w lecie 1920 r. spowodowany trwaniem wojny polsko-sowieckiej, w znacznym stopniu przyczynił się do wzrostu natężenia epidemii czerwonki. W celu zapobiegania rozszerzaniu się epidemii N.N.K. wprowadził zakaz sprzedaży owoców w pociągach, na stacjach kolejowych, przy drogach, na ulicach i na placach publicznych (Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1920, nr 71, poz. 493). Następnie zakaz ten częściowo uchylił w odniesieniu do sprzedaży na straganach i placach publicznych., nakazując jednak chronić owoce przed muchami. Pozostawał jednak w mocy zakaz odnośnie do sprzedaży w pociągach, przy torach kolejowych, na postojach pociągów ewakuacyjnych (2).

Epidemia czerwonki szerzyła się w lecie 1920 r. na terenie województw: warszawskiego, łódzkiego, lubelskiego, kieleckiego, białostockiego, lwowskiego, krakowskiego i w miastach: Warszawa, Lwów i Kraków. W Przedzielnicy (szpital na 300 łózek), w Przeworsku, Morawicy i Radomiu uruchomiono szpitale specjalnie dla chorych na czerwonkę. W celu zwalczania epidemii stosowano szczepienia ochronne szczepionką poliwalentną produkcji warszawskiej, pochodzącą z Państwowego Zakładu Epidemiologicznego oraz szczepionką produkcji krakowskiej Bujwida. Ciężki przebieg epidemii w Małopolsce Zachodniej spowodował zlecenie przez N.N.K. przymusowych szczepień z konieczności. Zorganizowano 19 oddziałów szczepiennych ruchomych, dwuosobowych, które latem i jesienią 1920 r. zaszczepiły około 50 000 osób. W Warszawie pracował stały punkt szczepień (4:781). Szczepienia te nie dawały jednak pełnej ochrony przed zachorowaniem. Zdarzały się zachorowania wśród osób poddanych dwukrotnym szczepieniom.

Podwojenie się liczby zachorowań na czerwonkę w latach 1920-1921 związane było z trwaniem wojny polsko-rosyjskiej i nasiloną repatriacją. Czerwonka szerząca się przede wszystkim w złych warunkach sanitarno-higienicznych wśród niedożywionych osób zbierała obfite żniwo w okresie prowadzenia akcji repatriacyjnej ze wschodu i przemieszczeń ludności cywilnej podczas wojny polsko-bolszewickiej.

Szczepienia ochronne przeciwko chorobom zakaźnym podlegającym obowiązkowi zgłaszania, szczególnie szczepienia obowiązkowe i tzw. szczepienia z konieczności, zarządzane doraźnie, w znacznym stopniu przyczyniły się do zahamowania roznoszenia chorób. Najskuteczniejsze były przy zwalczaniu ospy. Niska skuteczność ówczesnych szczepionek przeciwko durowi brzuszemu, durowi rzekomemu A i B, czerwonce i cholercie wpływała na ograniczone przeprowadzanie szczepień ochronnych przeciw tym chorobom (10).

E. Więckowska

PROTECTIVE VACCINATIONS IN PREVENTION OF ACUTE INFECTIOUS DISEASES IN POLAND IN 1918-1923

SUMMARY

The aim of the paper is to demonstrate the role of protective vaccinations, including obligatory ones and the so called vaccinations in emergency, in control of infectious diseases in the years 1918-1923. The legal regulations of protective vaccinations the supply of vaccines and the organization and performance of obligatory vaccinations against smallpox, typhoid fever, paratyphus A and B, and Asiatic cholera made possible, together with other preventive measures, to restrict and eradicate foci of infections.

PIŚMIENNICTWO

1. Archiwum m. Torunia, D 510. Kronika Epidemiologiczna, nr 1, s. 6-7.
2. Archiwum Państwowe w Lublinie, 429. Szpital św. Katarzyny w Szczepieszynie, Dziennik Urzędowy Naczelnego Nadzwyczajnego Komisariatu do walki z epidemiami 920, nr 17, s. 1-5.
3. Dwadzieścia lat publicznej służby w Polsce odrodzonej 1918-1938, wyd. Ministerstwo Zdrowia Publicznego, Warszawa 1939, tab. 9, s. 48.
4. Godlewski E, Schinzel Z: Działalność Naczelnego Nadzwyczajnego Komisariatu do spraw walki z epidemiami w roku 1920 i w pierwszym półroczu 1921 r., Przegląd Epidemiologiczny 1922, t. 1, z. 7 (dodatkowy) s. 777-779, 781-782.
5. Nitsch R: Szczepionki i surowice wraz z nauką o odporności, J Cotty, t. 1, Warszawa 1921.
6. Palester H: Walka z ostrymi chorobami zakaźnymi w Polsce Niepodległej, Warszawskie Czasopismo Lekarskie 1928, nr 35-36, s. 827-832.
7. Podręcznik chorób zakaźnych, Książnica Atlas, Lwów-Warszawa 1925 z. 1, cz. 2, s. 15, 56, 61, 76, 79.
8. Więckowska E: Komitet Sapieżyński w walce z chorobami zakaźnymi 1914-1918, wyd. Uniw. Wrocław., Wrocław 1997.
9. Więckowska E: Społeczne ogniwa opieki lekarskiej i służby sanitarnej komitetów obywatelskich Warszawy i Guberni Warszawskiej 1914-1916, wyd. Uniw. Wrocław., Wrocław 1992.
10. Więckowska E: Walka z ostrymi chorobami zakaźnymi w Polsce w latach 1918-1924, Akademia Medyczna, Wrocław 1999.

Adres autora:

dr Elżbieta Więckowska

Zakład Humanistycznych Nauk Lekarskich AM w Wrocławiu